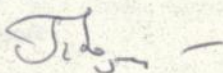

Дніпропетровський державний університет

На правах рукопису

Прадід Юрій Федорович

ПРОБЛЕМИ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ ІДЕОГРАФІЇ
(на матеріалі української і російської мов)

10.02.01 – українська мова

10.02.02 – російська мова

Автореферат
на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Дніпропетровськ – 1997

00751066 (P)

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділ

історичної мовознавства Інституту української мови НАН України.

Науковий консультант: доктор філологічних наук, професор
Тараненко О.О.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Коломієць М.П.

доктор філологічних наук, професор
Ужченко В.Д.

доктор філологічних наук, професор
Бришин В.М.

Провідна організація: Київський лінгвістичний університет

Захист відбудеться 26 червня 1997 року о ___ годині на засіданні спеціалізованої ради Д 03.01.16 для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук при Дніпропетровському державному університеті за адресою: 320625, м. Дніпропетровськ-10, пров. Науковий, 13, корп. 1, філологічний факультет.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Дніпропетровського державного університету.

Автореферат розіслано 22 травня 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради,

кандидат філологічних наук, доцент

Т. С. Пристайко

Підвищений інтерес до системного вивчення фразеології ставить перед дослідниками проблему ідеографічного опису фразеологічного складу мови. Однак на шляху її успішного розв'язання є чимало труднощів. Навіть у лексикології, яка має в галузі ідеографії значно давніші традиції, ніж фразеологія, відсутнє чітке уявлення про те, в який спосіб має здійснюватися ідеографічний опис лексичного складу мови. Проблема набагато ускладнюється в сфері фразеології, оскільки фразеологічні одиниці (ФО) як мовні одиниці зі складнішою семантикою, ніж слова, важче піддаються ідеографічному описові.

Зважаючи на відмінності, зумовлені як змістом, так і формою лексичних та фразеологічних одиниць, а також на якісну й кількісну специфіку лексичної і фразеологічної систем, фразеологія, на думку фахівців, повинна стати об'єктом самостійних досліджень в ідеографічному аспекті.

Треба зазначити, що перші кроки на шляху розв'язання цієї складної і багатопланової проблеми зроблено. Ідеографічні аспекти фразеології вивчалися на матеріалі української (праці М.Ф.Алефіренка, М.Т.Демського, П.О.Редіна, В.Д.Ужченка та ін.), російської (праці А.М.Емірової, І.В.Кашиної, В.М.Мокієнка, М.С.Ротової, Ю.П.Солодуба та ін.), білоруської (праці А.С.Аксамитова, В.І.Коваль) мов. Деякі дослідження ґрунтуються на порівняльному і зіставному аналізі фразеологічного матеріалу двох і більше мов (праці Є.Ф.Арсентьевої, К.М.Голумянц, С.І.Кравцової, В.М.Мокієнка, Е.М.Покровської, А.Д.Райхштейна, Е.М.Солодухо та ін.).

Однак слід сказати і про те, що проблеми фразеологічної ідеографії в більшості праць названих авторів вивчалися, як правило, принагідно, в зв'язку з дослідженням інших аспектів фразеології, внаслідок чого аналізу підлягали лише окремі поняттєві поля, покриті ФО.

Таким чином, нез'ясованість багатьох теоретичних проблем фразеологічної ідеографії, невелика кількість досліджень окремих фразеологічних мікросистем, особливо в порівняльному аспекті, потреба в теоретичних і практичних рекомендаціях, що стосуються укладання фразеологічних словників ідеографічного типу, тощо визначають актуальність дисертаційної роботи.

Визначення кола теоретичних проблем фразеологічної ідеографії, що потребують першочергового розв'язання, опис місця фразеологічної мікросистеми "Психічні процеси людини" в системі фразеологічного складу української і російської мов, особливостей її структури, семантики, компонентного складу в порівняльному аспекті, теоретичних і практичних засад створення фразеологічних ідеографічних словників, у т.ч. перекладних, - основна мета дослідження, досягнення якої, потребує розв'язання таких завдань:

1. Описати лінгвістичні та екстралінгвістичні принципи визначення фразеологічних мікро- та макросистем.
2. Удосконалити термінологію на позначення фразеологічних мікро- та макросистем.
3. Опрацювати структуру ідеографічної ієрархії фразеологічної системи мови.
4. Створити хоч би попередню (робочу) схему фразеологічної картини світу, оскільки наявні наукові картини світу не є феноменами, які б могли використовуватися без принципових теоретичних реконструкцій для вивчення фразеології мови.
5. Підготувати науково-методичні рекомендації щодо ідеографічного опису фразеології в цілому, а також окремих фразеологічних мікросистем.
6. Вирізнити з фразеологічного складу української і російської мов 00 на позначення психічних процесів людини та провести їх лінгвістичний аналіз з урахуванням досягнень сучасних

фразеологічної та психологічної наук.

7. Дослідити структурно-семантичні особливості українських і російських ФО на позначення психічних процесів людини.

8. Опрацювати теоретичні і практичні засади укладання фразеологічних словників ідеографічного типу, в т.ч. перекладних.

9. Підготувати науково-практичні рекомендації щодо раціональних прийомів інтерпретації значення ФО в загальномовних і фразеологічних словниках.

Новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що вперше в мовознавстві здійснюється спроба розв'язати ряд теоретичних і практичних проблем фразеологічної ідеографії, що стосуються вирішення фразеологічних мікро- та макросистем, удосконалення термінології на їх позначення, опису структури ідеографічної ієрархії фразеологічної системи мови загалом, місця і ролі фразеологічної мікросистеми "Психічні процеси людини" в структурі ідеографічної класифікації ФО української і російської мов з урахуванням досягнень сучасних лінгвістичної і психологічної наук, особливостей форми і змісту українських і російських ФО цієї мікросистеми, науково-лінгвістичних засад створення фразеологічних ідеографічних словників, у т.ч. перекладних.

Об'єктом дослідження в роботі є головним чином стійкі сполучення слів, що ґрунтуються на повному переосмисленні, які, згідно з класифікацією В.В.Виноградова, належать до розряду фразеологічних зрощень та фразеологічних єдностей. Отже, під ФО розуміємо стійкі звороти мови, наділені цілісним, іноді частково цілісним, значенням, що вступають у смислові та граматичні зв'язки з іншими мовними одиницями, мають постійний, за традицією відтворюваний у мовленні, компонентний склад.

Матеріалом для дослідження стали ФО, дібрані з фразеологічних і загальномовних словників української та російської мов.

а також близько 40 тис. фразеовживань, зафіксованих автором роботи в текстах творів українських і російських письменників, газетних та журнальних матеріалах.

Методи дослідження. Основним методом дослідження є описовий. Як допоміжні використовуються методи компонентного, трансформаційного, статистичного і порівняльного аналізу.

Теоретичне і практичне значення роботи. Одержані результати можуть мати значення для подальшого вивчення семантичних аспектів української і російської мов на фразеологічному рівні; стати допоміжним матеріалом у розв'язанні цілого ряду проблем, досі не з'ясованих психологічною наукою. Теоретичні положення, висновки і матеріали дисертації можуть знайти застосування при підготовці вузівських курсів фразеології, стилістики української і російської мов, загального мовознавства, а також при укладанні фразеологічних словників, особливо ідеографічного типу.

Апробація роботи. Автор виступав з доповідями і повідомленнями на III Міжнародному конгресі україністів (Харків - 1996), на десяти міжнародних і регіональних конференціях (Київ - 1994, 1995; Дніпропетровськ - 1988; Івано-Франківськ - 1996; Сімферополь - 1996; Ялта - 1994 (двічі), 1995; Алушта - 1994; Феодосія - 1994).

Результати дослідження обговорювалися на засіданнях відділу лексикології, термінології та ономастики Інституту української мови НАН України (1994-1997), відділу російської мови Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (1997), на звітних наукових конференціях професорсько-викладацького складу Сімферопольського держуніверситету (1990-1997).

За темою дисертації опубліковано 24 праці загальним обсягом понад 31,0 друк. арк., у т.ч. монографія і словник.

На захист виносяться такі положення:

1. Фразеологічний склад мови не є простою сумою ізольованих одна від одної ФФ, а має системний характер. ФФ властиві певні закономірності як у взаємовідношеннях компонентів ФФ, так і ФФ між собою в цілому.

2. Необхідною умовою структури фразеологічної системи мови є її ієрархічність, тобто входження простіших елементів у складніші.

Ієрархічна структура фразеологічної системи мови має вигляд: синонімічний ряд → семантична група → семантичне поле → тематична група → тематичне поле → ідеографічна група → ідеографічне поле → архіполе.

3. Слова і ФФ не можуть утворювати автономних мікро- та макросистем, оскільки і перші, і другі є номінаціями тих самих предметів, явищ тощо навколишнього середовища.

4. Вирізнення як лексичних, так і фразеологічних мікро- та макросистем має базуватися на врахуванні не тільки лінгвістичних, а й позалінгвістичних факторів. Воно має підпорядковуватися екстралінгвістичному членуванню світу і будуватися на поняттєво-логічних принципах, ґрунтуватися на наявності у всіх членів вирізненої мікро- чи макросистеми спільної семантичної ознаки, яка є для неї інтегрувальною.

5. Фразеологія будь-якої мови має чітко виражений антропологічний характер. ФФ переважно покривають ті ділянки дійсності, які безпосередньо пов'язані з психічними процесами, діяльністю людини, її індивідуально-психологічними особливостями.

6. Опрацювання фразеологічного матеріалу в ідеографічних словниках потребує використання тематико-алфавітного принципу розташування ФФ.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, покажчиків українських і російських

Ф0, використаних у роботі, списку літератури.

Зміст роботи

У вступі подається обґрунтування теми дисертації, розкривається її актуальність, мета й завдання, визначається новизна, теоретичне і практичне значення, характеризуються методи і матеріал дослідження, подається перелік основних положень, що виносяться на захист.

У першому розділі "Теоретичні питання фразеологічної ідеографії" розглядається комплекс проблем, пов'язаних з вивченням системних зв'язків у сфері фразеології, описом лінгвістичних та екстралінгвістичних принципів вирішення окремих фразеологічних мікро- та макросистем, опрацюванням класифікаційної схеми, яка б повно і всебічно характеризувала світобачення людини, що виражається фразеологічними засобами мови, тобто структури ідеографічної ієрархії фразеологічної системи мови.

Зазначається, що системний підхід до вивчення мови – одна з характерних рис сучасних лінгвістичних досліджень. Найпоширенішим у сучасному мовознавстві є розуміння системи як об'єднання взаємозв'язаних елементів, вирішених за загальними параметрами, а структури як певної організації цих елементів. Важливо пам'ятати про те, що явище, яке розглядається як елемент, тобто як щось нерозкладне, в одній системі, при іншому підході саме може виявитися складною системою, що має свої елементи. Так, наприклад, Ф0 вважається елементом фразеологічної системи мови, а її компоненти – елементами самої Ф0, однак неправильно було б вважати компоненти Ф0 елементами фразеологічної системи мови.

Положення про системний характер фразеології в сучасній лінгвістичній науці є загальноприйнятим. Однією з актуальних

проблем, що хвилює нині теоретиків фразеології, є виявлення і вивчення форм системної організації фразеологічного складу мови. На жаль, в українському, як, власне, і в російському та білоруському мовознавстві, на сьогодні немає жодного монографічного дослідження, яке б безпосередньо стосувалося теоретичних проблем фразеологічної ідеографії. У працях східнослов'янських мовознавців знаходимо хіба що окремі зауваження з цієї проблематики (див. праці М. Ф. Алефіренка, М. Т. Демського, В. Д. Ужченка, А. М. Емірової, В. М. Мокієнка, А. С. Аксамитова та ін. учених).

Не були предметом спеціального дослідження в мовознавстві теоретичні і практичні засади вирішення окремих фразеологічних мікро- та макросистем. І все ж, незважаючи на недостатню вивченість проблеми, можна констатувати: вирішення як лексичних, так і фразеологічних мікро- та макросистем має базуватися на врахуванні не лише лінгвістичних, але й позалінгвістичних факторів. Ідеографічна класифікація ФО, як і лексики, має обов'язково підпорядковуватися екстралінгвістичному членуванню світу і будуватися на поняттєво-логічних принципах, ґрунтуватися на наявності у всіх членів певної мікро- чи макросистеми інтегрувальної семантичної ознаки.

Аналіз фразеологічного складу української і російської мов (та, власне, й інших мов) свідчить про неоднаковість розподілу ФО за предметно-поняттєвими зонами, які характеризують різні сторони Всесвіту. Скажімо, не покриваються ФО такі макросистеми, як "Флора", "Фауна". Водночас дослідники фразеології неодноразово звертали увагу на її антропологічний характер. О. І. Федоров, наприклад, констатує: 95 відсотків ФО від загальної кількості фразеологічного фонду сибірських говорів характеризують людину. Має цілковиту рацію В. М. Мокієнко, який припускає, що цю статистику можна повністю поширити і на фразеологію

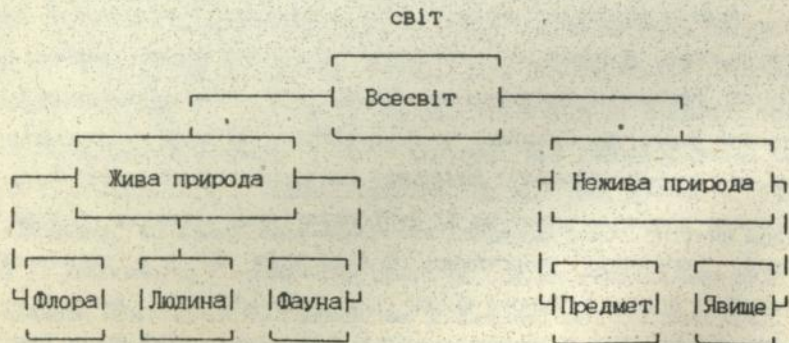
російської літературної мови, і на фразеологію інших мов, про що яскраво свідчать і результати дослідження, проведеного нами.

У лінгвістичних працях слова і ФО об'єднуються в спільні лексико-фразеологічні мікро- та макросистеми або розглядаються як автономні лексичні і фразеологічні утворення. Слова і ФО, на нашу думку, не можуть утворювати автономних мікро- чи макросистем, оскільки і перші, і другі є номінаціями тих самих предметів, явищ тощо докільля. Інша справа, що лексичний склад будь-якої мови кількісно і якісно відрізняється від фразеологічного.

Ознайомлення з основними схемами ідеографічної класифікації лексичних і фразеологічних одиниць дає підстави зробити висновок, що істотними недоліками пропонованих схем є те, що в окремих працях вони задаються "згори-вниз", в інших - будуються на аналізі невеликої кількості матеріалу, недостатньо, а то й зовсім не враховуються дані таких наукових дисциплін, як філософія, психологія тощо.

Враховуючи сказане вище, можна запропонувати "Робочу схему основних знань людини про навколишній світ" (див. схему 1), яка може лягти в основу опису фразеологічної картини світу.

Схема 1. Робоча схема основних знань людини про навколишній

Пропонована схема не випадково називається робочою, ос-

кільки потребує доопрацювання, уточнень. Для того щоб створити цілісну схему ідеографічної класифікації, необхідно проаналізувати весь фразеологічний склад мови. Але на сучасному етапі вивчення фразеології, розвитку фразеографії навряд чи варто ставити перед собою програму-максимум – глобального охоплення й опису в ідеографічному аспекті фразеологічного складу мови в цілому, доцільніше, на думку фахівців, вирізнити й описувати окремі поняттєві поля. Слід сказати, що декларований принцип покладено в основу ряду досліджень, проведених на матеріалі української і російської мов. Заслужують на увагу дослідження окремих фразеологічних мікросистем А.М.Емірової, І.В.Кашіної, С.І.Кравцової, Е.М.Покровської, П.О.Редіна та ін. учених.

Додатково ускладнюють процес ідеографічного опису фразеологічного складу мови серйозні розбіжності в термінології на позначення фразеологічних мікро- та макросистем. Такий стан справ, на нашу думку, пояснюється тим, що фразеологічні мікро- та макросистеми розглядаються у відриві одна від одної, не береться до уваги структура ієрархічності ланок тощо. Отже, відчувається нагальна потреба в уточненні змісту понять та удосконаленні термінології, якою позначаються ієрархічні ланки ідеографічної класифікації фразеології.

Загальноновживаним у сучасному мовознавстві став термін "фразеологічна мікросистема", яким позначали порівняно невеликі за кількісним складом угруповання фразеологічних одиниць. Так, наприклад, фразеологічною мікросистемою можна вважати синонімічний ряд, об'єднання двох і більше синонімічних рядів (семантичну групу), об'єднання двох і більше семантичних груп (семантичне поле) і т. д. Термін "фразеологічна макросистема" доцільно, на нашу думку, вживати лише на позначення численних за кількісним складом угруповань фразеологічних одиниць. Так, наприклад, можна говорити про фразеологічну макросистему "Людина", в якій об'єднуються десятки ти-

сяч фО, що характеризують психічні процеси, діяльність людини, її індивідуально-психологічні особливості.

Сьогодні відчувається гостра потреба в уніфікації термінології, що використовується на позначення окремих ланок в структурі ідеографічної ієрархії фразеологічної системи мови. На позначення найнижчої ланки ідеографічної ієрархії загальноприйнятим став термін "синонімічний ряд". Що ж стосується використання термінів на позначення інших ієрархічних ланок, то тут не спостерігається такої «одностайності» учених: паралельно вживаються терміни "ряд", "підгрупа", "група", "поле", "клас" та деякі ін. Варто, на наш погляд, відмовитися від подібної "розмаїтості" і використовувати терміни "група", "поле", теоретичні і методичні засади яких виробилися насамперед на матеріалі лексики і які є найпоширенішими в сучасній лінгвістиці. Терміном "поле" слід позначати більш численні, терміном "група" — менш численні за кількісним складом сукупності мовних одиниць. Іншими словами, дві і більше груп утворюють поле. Так, наприклад, семантичні групи об'єднуються в семантичні поля, тематичні групи — в тематичні поля, ідеографічні групи — в ідеографічні поля. Ідеографічні поля, в свою чергу, утворюють архіполя, які є найвищою ланкою в структурі ідеографічної ієрархії як лексичної, так і фразеологічної систем мови.

Ідеографічна класифікація лексичного і фразеологічного складу мови повинна починатися з вирізнення синонімічних рядів. На цьому неодноразово наголошували мовознавці, що займалися проблемами системного опису лексики і фразеології (див. праці Ж.П.Соколовської, В.П.Жукова, М.І.Сидоренка та ін. учених).

Слід сказати, що предметом безпосередньої уваги дослідників фразеології української і російської мов синонімія стала лише в II пол. 50-х років XX ст. У 80-90 рр. XX ст. з'являється ціла низка спеціальних праць, присвячених різноманітним аспек-

там вивчення явища синонімії в сфері фразеології. Однак і досі продовжують залишатися дискусійними основні питання фразеологічної синоніміки. Одним з найважливіших серед них є те, які ж ФО вважати фразеологічними синонімами.

На нашу думку, під фразеологічними синонімами слід розуміти такі ФО, що позначають той самий предмет, явище тощо навколишнього світу, співвідносяться з тією ж самою частиною мови, збігаються частково (рідше повністю) за семантичною сполучуваністю, але відрізняються відтінками значення, стилістичною забарвленістю.

Наступною ланкою в системі ідеографічного опису фразеологічного складу будь-якої мови є об'єднання двох і більше синонімічних рядів. Називають такі об'єднання ФО по-різному. Для прикладу візьмімо матеріали повідомлень, виголошених на засіданні школи-семінару "Фразеологічні словники та комп'ютерна фразеографія" (1990р.). А.О.Івченко, на позначення цієї ланки в ієрархії ідеографічної класифікації ФО вживає термін "семантичний ряд", Ю.О.Гвоздарьов, Т.В.Бахвалова - "фразеосемантична група", М.І.Сидоренко - "семантичне поле". Аналогічну картину спостерігаємо і в інших працях, де використовуються, крім названих, терміни "фразеосемантичне (семантичне) поле" (А.М.Емірова), "семантична підгрупа" (Е.М.Покровська), "тематична група" (В.М.Мокієнко) та ін. *

У пропонованій роботі на позначення об'єднання двох і більше синонімічних рядів ФО вживається термін "семантична група". Під семантичною групою розуміємо таку ланку в системі ідеографічного опису, в якій об'єднуються співвідносні синонімічні ряди ФО, пов'язані між собою спільною семантичною ознакою.

Спробуємо проілюструвати сказане на прикладах з української і російської мов. Для цього візьмемо синонімічні ря-

ди Φ з такими значеннями: 1) у невизначеному напрямку: куди ноги несуть // куди ноги несуть: куди очі бачать. // куди глаза глядят: на чотири вітри // на четыре ветра; 2) у всіх напрямках: вздовж і впоперек // вдоль и поперек: з кінця в кінець // из конца в конец: від краю до краю // от края до края; 3) у протилежних напрямках: туди і сюди // туда и сюда: то сюди то туди // то сюда то туда: взад і вперед // назад и вперед та ін. Спільною семантичною ознакою Φ , які входять у наведені синонімічні ряди, є те, що всі вони позначають напрямок у просторі. На цій підставі їх можна об'єднати в семантичну групу "Сприйняття людиною напрямку в просторі".

Семантичні групи Φ утворюють численніші угруповання - семантичні поля. Під семантичним полем розуміємо дві і більше семантичні групи Φ , об'єднані загальною інтегровальною семою. Так, наприклад, семантичне поле "Сприйняття людиною простору" об'єднує семантичні групи Φ із значеннями: 1) сприйняття людиною різноманітних об'єктів (у т.ч. самої людини) в просторі: на виду // на виду. Відкритий, доступний для огляду: як на долоні // как на ладони. Добре, чітко (видно когось або щось) та ін.; 2) сприйняття місця в просторі: на кожному кроці // на каждом шагу. Скрізь, усюди: під відкритим (голим) небом // под открытым небом. Поза приміщенням: пустити коріння // пустить корни. Осісти, розташуватися в якомусь місці та ін.; 3) сприйняття напрямку в просторі (див. ілюстрації вище); 4) сприйняття відстані в просторі: на краю світу // на краю света. Дуже далеко: не за горами // не за горами. Поблизу, недалеко: плече в плече // плечо в плечо. Зовсім поруч та ін.

Під тематичною групою розуміємо об'єднання двох і більше семантичних полів Φ , що називають видові різновиди того ж самого ряду предметів, явищ тощо доквілля. Так, наприклад, у тематичній групі Φ "Сприйняття людини" об'єднуються семантичні

поля $\Phi\Phi$ на позначення процесів: 1) сприйняття простору (див. ілюстрації вище): 2) сприйняття часу: **в один миг // в один миг**. Дуже швидко, миттю: **за царя Гороха // при царі Горохе**. Дуже давно: **час від часу // время от времени**. Через певні проміжки часу та ін.: 3) сприйняття руху: **наступати на п'яти // наступать на пятки**. Наздоганяти, переслідувати того, хто рухається попереду: **викидати кренделі // выдывать ногами кренделя**. Рухатися зигзагами (у танці, у стані сп'яніння): **поминай як звали // поминай как звали**. Хтось швидко і безслідно зник та ін.

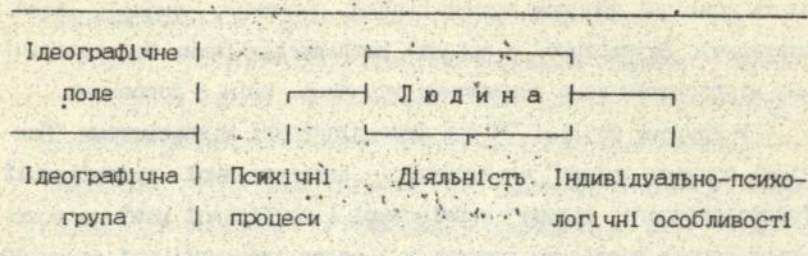
Наступною ланкою в ієрархії ідеографічної класифікації $\Phi\Phi$ є тематичні поля, в яких об'єднуються тематичні групи $\Phi\Phi$, що називають родові різновиди того ж самого ряду предметів, явищ тощо довкілля. Так, наприклад, тематичне поле "Пізнавальні процеси" складається з тематичних груп $\Phi\Phi$, що відповідають класифікації пізнавальних процесів людини, прийнятій у психології. Отже, $\Phi\Phi$ вживаються на позначення процесів: 1) відчуття: **хоч око выколи // коть глаз выколи**. Зовсім нічого не видно: **на все горло // во всё горло**. Дуже голосно: **ударяти в ніс // ударять в нос**. Гостро відчувати непримний або різкий запах та ін.: 2) сприйняття (див. приклади вище): 3) пам'яті: **мотати на вуш // мотать на ус**. Міцно запам'ятовувати: **зарубати на носі // зарубить на носу**. Надовго запам'ятати: **збрести в голову // взбредсти в голову**. Раптово з'явитися (про думку, ідею) та ін.: 4) мислення: **з одного поля ягоди // одного поля ягоды**. Дуже схожі один на одного в якомусь відношенні, особливо своїми недоліками: **розкидати розумом // раскидывать умом**. Розмірковувати над чимось: **як попало // как попало**. Безсистемно та ін.: 5) уяви: **будувати повітряні замки // строить воздушные замки**. Придумувати щось нереальне, нездійсненне: **витати в хмарах // витать в облаках**. Мріяти про щось нереальне, нездійсненне: **висосати з пальця // высосать из пальца**. Вигадувати та ін.

Тематичні поля утворюють вищу ланку в структурі ідеографічної класифікації ФФ - ідеографічну групу, в якій об'єднуються ФФ, що використовуються для позначення якогось одного фрагмента навколишнього світу. Як свідчить фразеологічний матеріал української і російської мов, в ідеографічній групі "Психічні процеси людини" об'єднуються тематичні поля ФФ, що характеризують процеси: 1) уваги: *очі розбігаються // глаза разбегаются*. Хтось не може зупинити свою увагу на чомусь від різноманітності вражень: *не зводити очей // не сводит глаз*. Пильно дивитися на когось або на щось: *очі розгораються // глаза разгораются*. Хтось дуже зацікавився кимось, чимось та ін.: 2) пізнавальні (див. приклади вище); 3) емоційні: *доводити до білого жару // доводить до белого каления*. Дратувати, обурювати когось: *відкривати серце // открывать сердце*. Освідчуватися в коханні: *душа розривається // душа разрывается*. Хтось дуже страждає від чогось та ін.: 4) волі: *коч тисни // коть тисни*. Щоб там не сталося (виконай, зроби і т.ін.): *зігнути в бараний ріг // согнуть в бараний рог*. Примушувати когось бути сумирним, покірним: *сідати на голову // садиться на голову*. Повністю підкорити когось собі, своїй волі та ін.: 5) мовлення: *тикати пальцем // тыкать пальцем*. Негативно висловлюватися про когось, відкрито осуджувати когось: *розчистити під горіх // разделать под орех*. Дуже вилаяти когось у грубій формі: *на язмі // на языке*. Хтось готовий сказати щось та ін.

Дві і більше ідеографічних груп утворюють ідеографічне поле, в якому об'єднуються слова і ФФ, що характеризують різні сторони Всесвіту: флору, фауну, людину, предмет, явище. Як уже зазначалося вище, фразеологія будь-якої мови, у т.ч. й української та російської, має чітко виражений антропологічний характер. ФФ, що об'єднуються в ідеографічному полі "Людина", є різноманітними не лише за будовою, функціональними особливостями

ми, але й за семантикою. Ця обставина й зумовлює розгалужену структуру ідеографічного поля (див. схему 2).

Схема 2. Структура ідеографічного поля Ф0 "Людина"

У цьому полі об'єднуються ідеографічні групи Ф0, що розначають: 1) психічні процеси людини (див. приклади вище); 2) діяльність людини: *вносити лепту // вносить лепту*. Приймати сильну участь; *гнути спину // гнуть спину*. Виконувати важку, виснажливу роботу та ін.; 3) індивідуально-психологічні особливості людини: *кидати на вітер // кидать на ветер*. Марно, необдуманно витрачати: *в лоб // в лоб*. Прямо, відкрито: *в чорному тілі // в чёрном теле*. Дуже строго, обмежуючи свободу дій та ін.

Найбільші угруповання слів і Ф0, що характеризують складові частини Всесвіту, прийнято називати аркіполями. Вони є найвищою ланкою в структурі ідеографічної класифікації слів і Ф0. Беручи до уваги вище запропоновану "Робочу схему основних знань людини про навколишній світ" (див. схему 1), Ф0 української і російської мов можна об'єднати в аркіполя, що характеризують: 1) живу природу (див. ілюстрації вище); 2) неживу природу: *презрениий метал // презренный металл*. Гроші; *аттична сіль // аттическая соль*. Витончений дотеп: *камінь спотикання // камень преткновения*. Велика перепона, перешкода та ін.

Отже, пропонується така ієрархічна структура ідеографічної класифікації Ф0: синонімічний ряд → семантична група → семантичне поле → тематична група → тематичне поле →

Ідеографічна група → Ідеографічне поле → аркіполе. Запропонована ієрархічна структура аж ніяк не претендує на висчерпність, оскільки розрахована лише на аналіз ФО, що позначають психічні процеси людини (увага, пізнання, емоції, воля, мовлення). Безперечно, в процесі дослідження інших фразеологічних мікросистем вона вимагатиме уточнень, змін і доповнень.

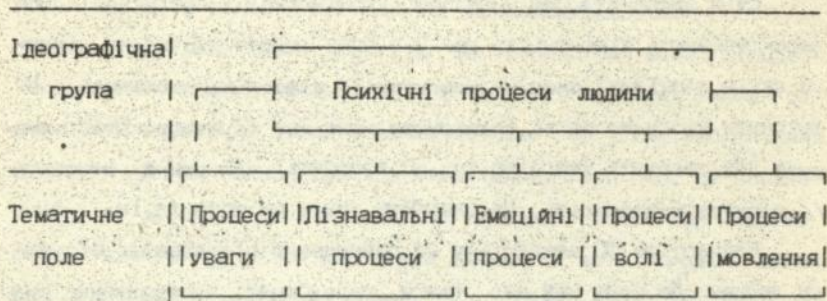
У другому розділі "Місце фразеологічної мікросистеми "Психічні процеси людини" в структурі ідеографічної класифікації фразеологічного складу української і російської мов" здійснюється спроба дослідити структуру і склад ідеографічної групи ФО, що вживаються на позначення психічних процесів людини, враховуючи досягнення в цій галузі сучасної психологічної науки.

У роботі зазначається, що різноманітні аспекти психічних процесів людини вивчаються не тільки психологами, а й представниками інших наук - фізіології, медицини, соціології, етики, кібернетики і, звичайно, лінгвістики. Для лінгвіста в першу чергу становлять інтерес мовні засоби, що використовуються на позначення психічних процесів. Однак учені неодноразово звертали увагу на недостатню вивченість цієї проблеми - відсутність схеми систематизації мовних засобів вираження названих процесів, обмежене використання досягнень психологічної науки в галузі дослідження процесів уваги, пізнання, емоційних, волі, мовлення при описі мовних явищ тощо.

Аналіз фразеологічного складу української і російської мов, проведений нами, дозволяє запропонувати таку схему ідеографічної класифікації ФО на позначення психічних процесів людини (див. схему 3), яка повністю відповідає класифікації психічних процесів, прийнятій у психології.

Серед психічних явищ особливе місце займає увага. Тематичні групи ФО на позначення процесів уваги складаються безпосередньо з синонімічних рядів. Так, наприклад, у тематичній

Схема 3. Структура Ідеографічної групи Ф0 "Психічні процеси людини"

групі Ф0 "Мимовільна увага людини" об'єднуються синонімічні ряди Ф0 з такими значеннями: 1) не звертаючи особливо уваги, мимовільно: між іншим // между прочим; між ділом // между делом; 2) мимовільно привертати увагу когось: бити в очі // бить в глаза; дістати в очі // лезть в глаза; 3) мимохідь дивитися на когось, на щось; ковзати очима // скользят глазами; кидати погляд // кидать взгляд та ін.

Тематична група Ф0 "Довільна увага людини" складається з синонімічних рядів Ф0 з такими значеннями: 1) настійливо звертати увагу на те, що викликає занепокоєння: бити тривогу // бить тревогу; бити на сполох // бить в набат; 2) настійливо звертати увагу на когось, на щось: дзвонити в усі дзвони // звонить во все колокола; кричати на всіх перехрестях // кричать на всех перекрестках; 3) подивись уважно: візьми очі в руки // возьми глаза в руки; роззуй очі // разуй глаза та ін.

Тематичну групу Ф0 "Післядовільна увага людини" утворюють синонімічні ряди Ф0 з такими значеннями: 1) дуже уважно, нічого не випускаючи з уваги в обидва // в оба; в чотири ока // во все глаза; 2) дуже пильно: як знішю ока // как зеницу ока; як око // пуше глаза; 3) дуже уважно слухати, не пропускаючи жод-

ного слова: *дивитися в рот* // *смотреть в рот*; *обертатися на слух* // *обращаться (превращаться) в слух* та ін.

Слід зауважити, що чимало ФО української і російської мов характеризують відсутність уваги з боку людини до тих, чи інших об'єктів довкілля: *оком не моргнути* // *глазом не моргнуть*. Не звернути уваги на щось: *пропускати мряо вух* // *пропускать мряо ушей*. Не звертати уваги на те, що говорять: *плкнути я розтерети* // *плкнуть и растереть*. Не звертати уваги на щось та ін.

Найчастіше ФО вживаються на позначення післядовільної уваги людини, бо саме цей вид уваги передбачає зосередження на об'єктах довкілля, які є життєво важливими для людини. Оскільки під час зосередження на якомусь об'єкті першорядну роль відіграють зорові і слухові аналізатори, не випадково більшість ФО тематичного поля "Процеси уваги людини" має у своєму складі компоненти *око* // *глаз*, *погляд* // *взгляд*, *зір* // *взор*, *вухо* // *ухо*, *слух* // *слух*.

Фразеологічні засоби вираження пізнавальних процесів людини, як, власне, і лексичні, ще не були предметом комплексного дослідження в мовознавстві. Окремі зауваження з цієї проблематики знаходимо в працях А.М.Емірової, Ю.Ф.Прадіда, П.О.Редіна та ін. учених. Варто було б, на нашу думку, глибоко і всебічно дослідити фразеологічну мікросистему "Пізнавальні процеси людини", адже результати такого вивчення, по-перше, могли б стати частиною комплексного ідеографічного опису фразеологічного складу української і російської мов, по-друге, бути корисними для сучасної когнітивної психології.

До пізнавальних психологічна наука відносить процеси: відчуття і сприйняття (відображення предметів, подразників, що безпосередньо діють на органи чуття), пам'ять (відновлюване відображення дійсності), мислення і уяву (узгальнене й опрацьоване в свідомості людини відображення властивостей дійсності).

що недоступні безпосередньому пізнанню).

У складі фразеологічної мікросистеми "Відчуття людини" можна виділити семантичні поля ФО, що характеризують:

1. Екстероцептивні відчуття, за допомогою яких відображаються властивості предметів та явищ довкілля і які мають рецептори на поверхні тіла. Семантичне поле ФО "Екстероцептивні відчуття людини" складається з семантичних груп ФО, що позначають: а) зорові відчуття: *коч око виколи // коть глаз виколи*. Зовсім нічого не видно: *коч голки збирай // коть иголки соби-рай*. Все видно: *коч в око ствель // -*. Дуже темно та ін.: б) слухові відчуття: *на все горло // во все горло*. Дуже голосно: *в ніс // в нос*. З носовим відтінком, гугняво: *не своїм голосом // не своим голосом*. Дуже голосно, надривно: *під ніс // под нос*. Дуже тихо: *- // тихий ангел пролетел*. Несподівано настало глибоке мовчання: *як на живіт // -*. Дуже голосно та ін.: в) нюхові відчуття: *вдари в ніс // ударят в нос*. Гостро відчувати неприємний або різкий запах: *воднути ніс // водотит нос*. Відчуваючи неприємний запах, відвертатися: г) смакові відчуття: *язик проковтнеш // язык проглотишь*. Дуже смачний: *за вука не відтягнеш // за уши не оттянеш*. Дуже смачний: *пальчики оближеш // пальчики оближешь*. Дуже смачний: *у п'яти б'є // -*. Занадто різкий: *- // глаз водотит*. Дуже кислий та ін.: г) температурні відчуття: *зуб на зуб не попадає // зуб на зуб не попадает*. Хтось дуже тремтить від холоду: *циганський піт проймає // цыганский пот пробивает*. Хтось дрижить від холоду: *коч вовків гони // -*. Дуже холодно та ін.;

2. Інтероцептивні відчуття, рецептори яких розташовані у внутрішніх органах та тканинах тіла і які відображають стан внутрішніх органів людини. Семантичне поле ФО "Інтероцептивні відчуття людини" складається з семантичних груп ФО, що позначають: а) больові відчуття: *світ не милий // свет не мил*. Дуже

боляче: *коч кривом кривчи // коть кривом кривчи*. Нема сил терпіти (від болю): *коч лягай та помирбай // коть ложись да помирбай*. Нема сил терпіти (від болю): - // *не взвидеть овета*. Нема сил терпіти (від болю) та ін.: б) органічні відчуття: *выбивати-ся з сил // выбивается из сил*. Ставати безсилим від тривалої, напруженої роботи, хвороби тощо: *клевати носом // клевать носом*. Дрімати, засипати сидячи, час від часу опускаючи на мить голову: *живит (жivotи) підвело // живот подвело*. Комусь дуже хочеться їсти: *росинки в роті не було // росинки во рту не было*. Хтось дуже голодний та ін.:

3. Пропріоцептивні відчуття, рецептори яких розташовані в м'язах та сухожиллях і які дають інформацію про рух та положення нашого тіла в просторі. Семантичне поле ФО "Пропріоцептивні відчуття людини" складається з семантичних груп ФО, що позначають: а) кінестезичні відчуття: *ледве тягти ноги // едва волочить ноги*. Дуже повільно рухатися від фізичної перевтоми, хвороби тощо: *ледве триматися на ногах // едва держаться на ногах*. Дуже повільно рухатися від фізичної перевтоми, хвороби тощо: б) статичні (гравітаційні) відчуття: *в тем погибели // в тем погибели*. Дуже низько: *в дугу // а дугу*. Дуже низько та ін.

Знання про навколишній світ у процесі безпосереднього контакту з ним людина отримує не лише через відчуття, але й через сприйняття. Сприйняття людиною простору, часу і руху як в українській, так і в російській мові може передаватися за допомогою слів, вільних словосполучень, підрядних частин складнопідрядного речення. Однак, як свідчить навіть побіжний аналіз, в українській і російській мовах існує порівняно невелика кількість слів і синтаксичних конструкцій, що позначають просторові і часові відношення, процеси руху. Тим часом привертає увагу розгалужена система фразеологічних засобів мови на позначення цих понять. За допомогою ФО здійснюється диферен-

ціація та конкретизація просторових і часових відношень, процесів рухомості об'єктів.

Про якісний і кількісний склад Ф0 семантичного поля "Сприйняття людиною простору" мова йшла вище, варто детальніше зупинитися на характеристичі складу Ф0, що утворюють семантичні поля "Сприйняття людиною часу", "Сприйняття людиною руху".

Фразеологічна мікросистема "Сприйняття людиною часу" об'єднує семантичні групи Ф0 з такими значеннями: 1) сприйняття тривалості часу: до другого пришествя // до второго пришествия. Невідомо, до якого часу: спокон віку // испокон века. З давнього часу: віднині й довіку // отныне и до века. Назавжди та ін.; 2) сприйняття швидкості часу: в один миг // в один миг. Дуже швидко, миттю: не по днях // не по дням. Дуже швидко: одним махом // одним махом. Дуже швидко, миттю та ін.; 3) сприйняття послідовності часу: не сьогодні-завтра // не сегодня-завтра. У найближчі дні: во время оно // во время оно. Дуже давно: час від часу // время от времени. Через певні, невизначені проміжки часу: хвилина в хвилину // минута в минуту. У точно визначений час та ін.

Фразеологічна мікросистема "Сприйняття людиною руху" об'єднує семантичні групи Ф0 з такими значеннями: 1) сприйняття людиною швидкості руху: на всіх парах // на всех парах. З надзвичайною швидкістю: давай бог ноги // давай бог ноги. Хтось дуже швидко втік, шезнув: давати ходу // давать ходу. Швидко йти, втікати та ін.; 2) сприйняття напрямку руху: шукать вітра в полі // ищи ветра в поле. Хтось безслідно зникнув у невідомому напрямку: як у воду канути // как в воду кануть. Безслідно зникнути в невідомому напрямку: держати путь // держать путь. Рухатися в певному напрямку та ін.

Слід сказати і про те, що в українській і російській мовах є ряд Ф0, що позначають сприйняття людиною руху взагалі: на

одинадцятomu номері // на одинадцятom номерe. Пішки: писати мислите // писать мислете. Рухатися зигзагами (у стані сп'яніння): валом валити // валом валить. Рухатися суцільною масою (перев. про людей) та ін.

Важливою особливістю психіки є те, що людина, отримавши певні знання в процесі відчуття і сприйняття, може відтворити їх за допомогою пам'яті. Синонімічні ряди Ф0, що позначають різноманітні процеси пам'яті, об'єднуються безпосередньо в семантичні поля Ф0 і характеризують процеси: 1) запам'ятовування: брати на олівць // брать на карандаш. Записати, щоб не забути: зарубати на носі // зарубить на носу. Добре я надовго запам'ятати: врізатися в пам'ять // врезаться в память. Надовго, міцно запам'ятатися, вразивши чимось та ін.: 2) відтворення: вертитися на язичі // вертеться на языке. Ніяк не пригадується в потрібний момент щось добре, знайоме: приходити на пам'ять // приходит на память. Дуже часто пригадуватися: стояти перед очима // стоять перед глазами. Постійно з'являтися в пам'яті та ін. 3) зберігання: держати в голові // держать в голове. Постійно пам'ятати про когось, про щось: держати в серці // держать в сердце. Постійно пам'ятати про щось, не виявляючи цього зовні: 4) забування: вилетіти з голови // вылететь из головы. Зовсім забутися: викинути з голови // выкинуть из головы. Постаратися забути про когось, про щось: виривати з серця // вырывать из сердца. Старатися забути когось або щось, переважно щось близьке, дороге: биллям поросло // бильём поросло. Назавжди забуто та ін.

У процесі мислення людина пізнає навколишній світ за допомогою особливих розумових операцій, які передаються в українській і російській мовах широким діапазоном фразеологічних засобів мови. У тематичній групі "Мисленнєві операції людини" об'єднуються семантичні поля Ф0, що позначають процеси: 1) ана-

лізу: **альфа і омега // альфа и омега**. Основа чогось: **ахіллесо-ва п'ята // ахіллесова пята**. Вразлива сторона чогось, слабка ланка в чомусь: **кістки та шкіра // кожа да кости**. Хтось дуже худий та ін.: 2) синтезу: **всяка всячина // всякая всячина**. Різноманітна суміш (предметів, речей тощо): **як картинка // как картинка**. Дуже гарний (про когось або щось): **з голочки // с иголочки**. Зовсім новий та ін.: 3) порівняння: **один в один // один в один**. Дуже схожі між собою якимись ознаками, якостями, перев. позитивними: **як небо і земля // как небо и земля**. Абсолютно не схожий на когось, на щось та ін.: 4) абстракції: **кіт наплакав // кот заплакал**. Дуже мало, зовсім незначна кількість: **скільки душа бажає // сколько душа жаждет**. Дуже багато, у великій кількості: **старий і малий // старья и малья**. Абсолютно всі (про людей) та ін.: 5) конкретизації: **як свої п'ять пальців // как свои пять пальцев**. Дуже добре, в деталях: **на брата // на брата**. Кожному, на кожного: **в точку // в точку**. Дуже влучно, торкаючись найголовнішого та ін.: 6) узагальнення: **одним миром мазані // одним миром мазаны**. Дуже схожі між собою в якомусь відношенні, перев. в негативному: **міряти на один аршин // мерить на один аршин**. Оцінювати когось, щось однаково, без врахування індивідуальних особливостей, властивостей: **стригти під одну гребінку // стричь под одну гребенку**. Не беручи до уваги індивідуальних особливостей, відмінностей, рівняти в якомусь відношенні (перев. про людей) та ін.

До вищих пізнавальних процесів, які властиві тільки людині, належить уява, або фантазія. Вона буває пасивною і активною. Пасивна уява людини, в свою чергу, поділяється на навмисну та ненавмисну. Навмисну уяву людини характеризують такі ФО: **казка про білого бичка // сказка про белого бычка**. Щось вигадане, не-реальне: **робити з музи слона // делать из муки слона**. Навмисне перебільшувати щось: **згущувати фарби // сгущать краски**. Навмис-

не перебільшувати щось; - // *развеселая клокса*. Видумка, небилця та ін. Ненавмисну уяву людини позначають такі ФО: *сон рябої кобили // бред сивой кобылы*. Нісенітниця, безглуздя; *гнати кимеси // нести чепуку*. Говорити або писати нісенітницю: *нести акінею // нести акінею*. Говорити або писати нісенітницю та ін.

Активну уяву людини психологічна наука поділяє на відтворювальну і творчу. Нами виявлено тільки одну ФО, що вживається на позначення відтворювальної уяви: *снуетися в голові // снуватися в голове*. Виникати в уяві. Процеси, пов'язані з творчою уявою людини, характеризують такі ФО: *обітована земля // обетованная земля*. Уявне місце, де панує повний достаток і злагода: *синій птах // сивий птах*. Уявний символ щастя, ідеалу тощо: *молочні ріки і киселеві береги // молочные реки и кисельные берега*. Уявне благополуччя та ін.

ФО, що позначають процеси відчуття людини, найчастіше організовуються навколо іменників-назв частин тіла людини: *око // глаз - хоч в око стрель // -. хоч око выколи // хоть глаз выколи. хоч оком світи // -: ніс // нос - в ніс // в нос. під ніс // под нос. вдарили в ніс // ударять в нос. вернути ніс // воротить нос; зуб // зуб - зуб на зуб не попадає // зуб на зуб не попадает. дзвонити зубами // -: рідше - іменників-назв внутрішніх органів: кишка // кишка - кишки гравать // -. // кишка кишке куташ кавет; ложечка // ложечка - засмоктало під ложечкою // засосало под ложечкой.*

Чимало ФО з компонентами-назвами частин тіла людини входять і в склад фразеологічної мікросистеми "Сприйняття людини". Оскільки при сприйнятті людиною простору, руку основним аналізатором є око, то й не дивно, що компонент *око // глаз (око)* наявний у компонентному складі понад 30 українських і російських ФО, вирізнених нами: *куди очі бачать // куда глаза глядят. куди очі поведуть // куда глаза поведут. на очак // на глазах.*

куди гляне око // куда глянет око. перед очима // перед глазами. око в око // глаза в глаза та ін.

Ф0, що входять у фразеологічну мікросистему "Пам'ять людини", частіше містять у своєму складі компоненти пам'ять. голова: випадати з пам'яті // выпадать из памяти. викреслювати з пам'яті // вычеркивать из памяти. перебирати в пам'яті // перебирать в памяти. спливати в пам'яті // всплывать в памяти. приходити на пам'ять // приходить на память. візатися в пам'ять // врезаться в память. приходити в голову // приходить в голову. з голови геть // из головы вон. вертїтися в голові // вертеться в голове. збрести в голову // забрести в голову. вилетіти з голови // вылететь из головы. держати в голові // держать в голове. забивати голову // забивать голову та ін.; рідше - компоненти-назви інших частин тіла, внутрішніх органів людини: мотати на вус // мотать на ус. вертїтися на язичі // вертеться на языке. зарубати на носі // зарубить на носу. стояти перед очима // стоять перед глазами. вискочити з серця // выскочить из сердца. держати в серці // держать в сердце та ін.

Ф0, що позначають мисленнєві операції людини можуть організовуватися навколо компонентів-назв: 1) частин тіла, внутрішніх органів тощо людини: на одне лице // на одно лицо. акіллесова п'ята // ахиллесова пята. як свої п'ять пальців // как свои пять пальцев. становий хребет // стеновой хребет. на ніс // на нос. на сиво // на сыро. шкіра та кістки // кожа да кости. одні кістки // одни кости. кров з молоком // кровь с молоком та ін.; 2) абстрактних понять: всяця всячина // всякая всячина. ледве душа держється в тілі // еле душа держится в теле. скільки душа бажає // сколько душа желает. розсидати розумом // рассидывать умом та ін.; 3) знарядь праці й господарських предметів: з голочки // с иголочки. з молоточка // с молоточка. стирити під одну гребінку // стирить под одну гребенку. від гор-

іскя два вершка // от горшка два вершка та ін.

ФФ, що об'єднуються у фразеологічній мікросистемі "Уява людини", найчастіше містять у своєму складі компоненти-назви: 1) тваринного світу: робити з муки олона // делать из муки оло-на, сон рябої кобили // бред сивой кобылы, казка про білого бичка // сказка про белого бычка, синія птах // синяя птица, сипати зайцям солі на хвіст // - та ін.; 2) явищ природи (різних атмосферних явищ, небесних світил, характеру місцевості тощо): витати в хмарах // витать в облаках, обітована земля // обетованная земля, молочні ріки і киселеві береги // молочные реки и кисельные берега, сади Семираміди // сады Семирамиды, золоті гори // золотые горы та ін.; 3) абстрактних понять: нести ахінею // нести ахинею, восьме чудо світу // восьмое чудо света, золоті сні // золотые сны та ін.

Частина фразеологізмів, що вживаються на позначення пізнавальних процесів людини, має у своєму складі компоненти-архаїзми чи компоненти-історизми: писати мислите // писать мыслете, во вдєм'я оно // во время оно, іже з ним // иже с ним, за тридєв'ять земель // за тридевять земель, тьма тем // тьма тем, тьма-тьмуша // тьма-тьмушая, хліб насущний // хлеб насущный, паче ока // пуше глаза, мірять на один аршин // меряют на один аршин, одним ликом шитий // одним льком шитый, альфа і омега // альфа и омега, витати в емпіреях // витать в эмпиреях та ін.

Проведений аналіз структури та складу тематичного поля ФФ, що характеризують пізнавальні процеси людини, дає підстави зробити висновки: 1. Структура ідеографічної класифікації ФФ, що об'єднуються в тематичному полі "Пізнавальні процеси людини", є досить розгалуженою і неоднаковою для тематичних груп, що його утворюють. Так, наприклад, якщо структура тематичних груп ФФ "Відчуття", "Сприйняття", "Уява" будується за схемою синонімічний ряд → семантична група → семантичне поле → тематична

група, то у схемі ідеографічної класифікації ФО, що входять у тематичні групи "Пам'ять", "Мислення" відсутня одна ланка - **семантична група**, тобто семантичні поля складаються безпосередньо з синонімічних рядів: 2. Тематичне поле ФО "Пізнавальні процеси людини" є найчисленнішим за кількісним складом не тільки в порівнянні з фразеологічними мікросистемами ідеографічної групи "Психічні процеси людини", але й у порівнянні з фразеологічними мікросистемами інших ідеографічних груп. Нами вирізнено з фразеологічного складу української мови близько 3 тисяч ФО на позначення пізнавальних процесів і приблизно стільки ж з фразеологічного складу російської мови. Принагідно зауважимо, що ці підрахунки не охоплюють усіх наявних в українській і російській мовах ФО, що характеризують пізнавальні процеси людини. Є підстави вважати, що суцільна вибірка подібних ФО із основних українських і російських фразеологічних словників може подвоїти цю цифру. Таке припущення ґрунтується на тому, що тільки на позначення однієї семантичної групи ФО "Сприйняття людиною простору" методом суцільної вибірки із ФСУМ, ФФС, ФСРЯ, ФСРЛЯ, ФСФРЯ нами вилучено 336 українських і 310 російських ФО.

Найчастіше предметом уваги мовознавців були мовні засоби української і російської мов на позначення емоційних процесів людини, причому перевага надавалася дослідженню лексичних засобів вираження емоційних станів (див. праці Л.Г.Бабенко, О.Ю.М'якової, В.О.Похмелкіної та ін. учених), фразеологічні ж - вивчені недостатньо, особливо на матеріалі української мови (див. праці А.М.Емірової, А.В.Кашиної, Е.М.Покровської та ін.).

І все ж ФО, що характеризують емоційні процеси людини, привертати увагу мовознавців частіше, ніж ФО, що позначають інші психічні процеси (увага, пізнання, воля, мовлення), сфери діяльності людини тощо. Закономірно, бо, як зауважують Л.І.Ройзензон і Ю.Ю.Аваліані, якщо лексика відображає сукупність явищ,

фактів, процесів дійсності, то фразеологія – насамперед сферу переживань і почуттів, психічних станів людини. За підрахунками Е.М.Покровської емоційний стан людини позначають 178 українських і 137 російських ФО. Р.І.Яранцев нараховує 183 таких ФО російської мови. Як свідчить зібраний нами матеріал, емоційний стан людини характеризують 414 українських і 339 російських ФО.

Ідеографічна структура фразеологічної мікросистеми "Емоційні процеси людини" не є розгалуженою. У ній відсутні ланки семантична група, семантичне поле. Так, наприклад, у тематичній групі "Втіха. Радість" об'єднуються 16 українських і 18 російських ФО, що характеризують емоційний стан людини, яка відчуває задоволення, радість тощо. У цій мікросистемі виділяються синонімічні ряди ФО з такими значеннями: 1) хтось перебуває в радісному, піднесеному настрої: **очі грають // глаза играют; очі світяться // глаза светятся; як хто на сто коней висадив // та ін.;** 2) з великим задоволенням, радістю: **за милу душу // за милую душу; з руками ногами // с руками ногами; з дорогою душею // с дорогой душой;** 3) вираз радості, задоволення: **слава богу! // слава богу!; слава тобі господи! // слава тебе господи!;** 4) дуже задоволений, щасливий: **на сьомому небі // на седьмом небе; на горі блаженства // на верку блаженства;** 5) відчувати задоволення, радість: **не чути ніг під собою // не слышать ног под собой; не чути землі під ногами // не слышать земли под ногами.** У російській мові виділяється ще один синонімічний ряд із значенням 'насолоджуватися радощами життя': **сривать цветы удовольствия; кружиться в вихре.** Ще по дві ФО української і російської мов, що входять у тематичну групу "Втіха. Радість", залишаються поза межами синонімічних рядів: **на радощах // на радостях. Радіючи; під веселу руку // под весёлую руку.** У стані радісного збудження.

Якщо брати до уваги компонентний склад українських і російських ФО на позначення емоційних станів людини, то навіть побіжний аналіз свідчить про те, що в складі більшості ФО цієї мікросистеми наявний компонент-соматизм. Так, у складі тематичної групи "Відраза. Огида" всі ФО містять у своєму складі компонент-соматизм: *душа не приймає // душа не принимает. душа перевертається // душа переворачивается. з душі веде // з души воротит. стояти кілком у горлі // стоять колом в горле. душа ооже // -. - // душу рвет*. Більше половини ФО мають у своєму складі компонент-соматизм у таких тематичних групах: "Втіха. Радість" (по 9 ФО відповідно з 18 українських ФО і 16 російських ФО); "Любов. Пристрасть" (16 ФО з 24 українських ФО і 18 ФО з 30 російських ФО); "Страждання. Мука" (30 ФО з 47 українських ФО і 17 ФО з 29 російських ФО); "Презирство. Зневага" (по 5 ФО відповідно з 9 українських ФО і 9 російських ФО); "Страх. Жак" (28 ФО з 41 української ФО і 15 ФО з 29 російських ФО). Майже відсутні компоненти-соматизми в складі ФО тематичної групи "Захоплення. Захват". Із 15 українських ФО тільки 2 ФО (*пальчики облизав. ласкати око*), а з 11 російських ФО тільки 1 ФО (*пальчики облизать*) мають у своєму складі компоненти-соматизми.

Склад ФО української і російської мов, що позначають емоційні процеси людини, дуже різноманітний як у кількісному, так і в якісному плані. В українській мові найчисельнішими виявилися тематичні групи ФО, що характеризують емоційні стани гніву (100 ФО), неспокою (59 ФО), страждання (47 ФО), страху (41 ФО), любові й подиву (по 28 ФО), у російській - гніву (90 ФО), подиву (40 ФО), неспокою (35 ФО), любові й страху (по 29 ФО). Найменша кількість українських ФО об'єднуються в тематичні групи, що характеризують емоційні стани відрази (5 ФО), презирства (9 ФО), захоплення (15 ФО), російських ФО - емоційні стани відрі-

зи (5 ф), презирства (9 ф), захоплення і суму (по 2 ф).

Більшість українських ф (262 ф), що позначають емоційні процеси людини, мають прямі відповідники у фразеологічному складі російської мови і навпаки. Переклад 152 українських ф (36,7% від загальної кількості) на російську мову, а також 77 російських ф (22,7% від загальної кількості) на українську мову здійснюється за допомогою лексичних і фразеологічних синонімів, вільних словосполучень, а іноді й описових зворотів.

Людина здатна не тільки пізнавати предмети і явища довкілля, переживачи при цьому певні емоції, але й змінювати середовище, що її оточує, виходячи з своїх власних інтересів та потреб чи інтересів та потреб суспільства, в якому вона живе. Діяльність людини, спрямована на зміну середовища, часто виражається у вольових діях, вчинках, які здійснюються після того, як мета і шляхи її досягнення стають усвідомленими.

Мовні засоби вираження процесів волі людини не були предметом дослідження у мовознавстві. Однак потреба в такому описі існує, оскільки в лексичному і фразеологічному складі української і російської мов є чимало слів та ф, які позначають вольові процеси людини. Структура тематичного поля "Воля людини" не є розгалуженою. Тематичне поле складається безпосередньо з синонімічних рядів з такими значеннями: 1) добиватися переваги над кимось: брати верх // брать верх; класти на лопатки // класть на лопатки; - // разделять под орех; 2) повністю підкоряти собі, своїй волі: брати в руки // брать в руки; вити ливни // вить верёвки; брати за роги // брать за рога та ін.; 3) настирливо примушувати когось робити щось: брати за зябри // брать за жабры; брати за горло // брать за горло; брати за бакки // брать за бока та ін.

Спостереження над структурно-граматичною будовою ф, які входять у фразеологічну мікросистему "Воля людини", дають

підстави зробити висновок, що в її складі переважають дієслівні ФО. Наявність стрижневого компонента-дієслова пояснюється самою природою вольових процесів, адже для досягнення поставленої мети людина повинна здійснити певні вольові дії, які в мові позначаються дієсловами.

До вищих психічних процесів, які властиві тільки людині, належить і мовлення. Складну його систему обслуговують інші функціональні системи - відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення тощо. Мовлення не існує відірвано від мови. Воно здійснюється певною мовою з дотриманням законів і правил цієї мови, які, в свою чергу, виводяться з мовної практики людей. Таким чином, мовлення служить основою утворення мови і є формою її існування.

ФО української і російської мов на позначення мовленнєвих процесів людини не були предметом монографічного дослідження. Як свідчить проведений нами аналіз, тематичне поле "Мовлення людини" безпосередньо складається з синонімічних рядів ФО з такими значеннями: 1) нудно і настирливо повторювати одне і теж: жувати кияку // жовать жвачку; жувати клочья // жовать мочалу; 2) не стримуватися в своїх висловлюваннях, говорити багато зайвого: розпускати язика // распускать язык; давати волю язикові // давать волю языку; 3) хтось необдуманно, невчасно щось сказав: чорт смикнув за язик // чёрт дернул за язык; смикнуло за язик // дернуло за язык; збвалося з язика // сорвалось о языка; 4) вести безпредметні, пусті розмови: точити яси // точить ясы; чесати язика // чешать язык; травити баланду // травить баланду та ін.

Аналіз ФО ідеографічної групи "Психічні процеси людини" засвідчує, що структура її загалом є досить розгалуженою. Структурним схемам окремих тематичних полів, які утворюють ідеографічну групу, властиві певні особливості. Скажімо, якщо структурна схема тематичного поля ФО "Пізнавальні процеси люди-

ни" має вигляд синонімічний ряд → семантична група → семантичне поле → тематична група → тематичне поле. Фразеологічних мікросистем "Увага людини", "Емоційні процеси людини" - синонімічний ряд → тематична група → тематичне поле. То тематичні поля ФО "Воля людини", "Мовлення людини" складаються безпосередньо з синонімічних рядів. Велика кількість фразеологічних засобів української і російської мов (по 7 тис. ФО) на позначення процесів уваги, пізнання, емоцій, волі, мовлення пояснюється виключно^ю важливістю їх ролі в житті людини.

У третьому розділі "Національні особливості української і російської фразеології на позначення психічних процесів людини" розглядаються спільні риси української і російської фразеологічних мікросистем "Психічні процеси людини" в зіставленні з аналогічними фразеологічними мікросистемами інших мов, а також відмінності їх у порівнянні між собою.

У дисертації зазначається, що ФО можуть відображати національні особливості: 1) нерозчленовано, комплексно, всіма своїми елементами, разом узятими, тобто своїм фразеологічним значенням; 2) розчленовано, тобто своїми компонентами; 3) своїми прототипами, оскільки генетично вільні словосполучення описують певні звичаї, традиції культури, побуту тощо того чи іншого народу.

Національно-культурна семантика ФО, як і мови взагалі, має розглядатися не лише в плані синхронії, але й діакронії. Не є винятком українська і російська фразеологія на позначення психічних процесів людини. Проживання протягом кількох віків українців і росіян в одній спільній державі спричинило появу цілого ряду ФО, що й досі активно використовуються в обох мовах: від дошки до дошки // от доски до доски 'повністю, від початку до кінця': від аза до ижци // от аза до ижци 'повністю, від початку до кінця': від а до я // от а до я 'повністю, від

початку до кінця': ні аза // ни аза 'абсолютно нічого': з азів // с азов 'від самого початку': ламати списи * // ломать копья 'гаряче сперечатися з кимось з приводу чогось': скрещувати мечі // скрещивать мечи 'сперечатися з кимось, захищаючи свої погляди, інтереси' і под.

Ряд ФО, що вживаються як в українській мові, так і в російській утворилися шляхом фразеологізації вільних словосполучень, що позначають жести людини. Цікаво, що і досі в мовленні подібні ФО можуть супроводжуватися відповідними жестами: махнути рукою // махнутъ рукой 'перестати звертати увагу на когось або на щось': разводити руками // разводитъ руками 'дивуватися' та ін.

У будь-якій мові є ФО, що виникли на ґрунті термінології, пов'язаної з діяльністю людини на морі. Але кількісний і якісний склад цієї фразеологічної мікросистеми залежить від: 1) геополітичного розташування держави, на території якої поширена та чи інша мова; 2) видів діяльності людини, що в більшій чи меншій мірі пов'язані з морем (мореплавання, суднобудівництво тощо). В англійській мові, зазначає Л. П. Пастушенко, ФО з морською тематикою становлять майже 4 відсотки від загальної кількості ФО, що функціонують у мові. Серед ФО української і російської мов таких ФО значно менше, хоч більшість таких виразів перебуває в активному використанні, про що свідчить мовна практика: брати на абордаж // брать на абордаж 'рішуче діяти щодо когось, чогось': тримати курс // держать курс 'вибирати певний напрямок у діяльності, вчинках тощо': капля в море // капля в море 'мізерна кількість чогось у порівнянні з чимось': не за морями // не за морями 'близько, недалеко' та ін.

Слід зауважити, що деякі ФО, утворені шляхом фразеологізації морських термінів, стали в українській і російській мовах навіть полісемічними (пор. термін кидати якорь // кидать якорь

'опускати якір для зупинки судна' і ФО **кидати / кинути якір // кидать (бросать) / кинуть якорь**: 1) влаштовуватися на постійне місце проживання; 2) зупинитися, розташуватися десь тимчасово та ін.).

Серед українських і російських ФО, що позначають психічні процеси людини, зустрічаються і такі, що породжені популярними в українців і росіян іграми та розвагами: **класти на лопатки // класть на лопатки** 'добиватися переваги над кимось'; **розкривати <вої> карти // раскрывать <воє наши> карты** 'повідомляти комусь про свої плани, наміри тощо' та ін.

Окремі ФО української і російської мов. нагадують про народні вірування, забобони, ворожіння тощо: **заговорювати зуби // заговаривать зуби** 'переводити розмову на щось інше, відволікаючи увагу співбесідника'; **як дукою зняло // как дукой сняло** 'дуже швидко, раптово зникло щось'; **як у воду дивитися // как в воду смотреть** 'безпомилково, точно визначити щось'.

Найцікавіший шар фразеологічної мікросистеми "Психічні процеси людини" становлять, безумовно, власне українські й власне російські ФО. У ФО такого типу національно-культурна конотація практично дорівнює всьому значенню ФО, бо позначувані ними реалії є унікальними, глибоко національними, тобто не властивими іншій культурі.

Подібні ФО можуть репрезентувати найрізноманітніші сфери буття українського і російського народів:

а) їх історію. Про часи чумакування, наприклад, нагадує українська ФО **як чумак по сіль** 'дуже довго'. З XVII ст. вживається в російській мові ФО **во все ивановское**, що має зараз три значення: 1) дуже голосно; 2) дуже швидко; 3) з великим напруженням, інтенсивно. Старовинна міра ваги **фунт**, що дорівнювала 409,5 г, і досі живе в складі українських і російських ФО: **як один фунт // - 'рівно, точно': не вартий фунта клочья // -**

'не заслугує на увагу': - // **вот так фунт!** 'вираз подиву': - // **не фунт изюму** 'не жарт' та ін. Латинське *за* походженням слово фунт, очевидно, потрапило в російську мову в XV ст. з польської через посередництво української мови:

б) особливості народних звичаїв і обрядів. Чималу групу утворюють власне українські і власне російські ФО, що побудовані на асоціаціях, пов'язаних з давнім обрядом сватання: **давати паченого гарбуза** 'відмовляти когось у сватанні, залицянні'; **діставати гарбуза** 'одержати відмову під час сватання, женихання, залицяння'; **годувати гарбузами** 'відмовляти тому, хто сватається'; **пакиє гарбузом** 'передбачається відмова тому, хто сватається'; **окуштувати гарбузової каші** 'дістати відмову при сватанні, залицянні'; **от ворот поворот** 'категорична відмова, негативна відповідь на прохання, звертання тощо' та ін.:

в) своєрідність рослинного світу. Український національний колорит зберігають ФО з компонентами-назвами рослин, поширених в Україні: **вискочити як Пилип з конопаль** 'недоречно або невчасно сказати щось'; **як козак з мазу** 'зненацька, несподівано (з'явитися, вийти і т.ін.)'; **переганяти на гречку** 'виражати своє незадоволення, ляяти когось'; **як чорт до сукої верби** 'дуже сильно' та ін. У російській мові вживаються ФО **проще пареной репы** 'дуже просто' і **дешевле пареной репы** 'надзвичайно дешево', оскільки до появи в Росії картоплі (тобто до XVIII ст.), найпоширенішим видом овочів була ріпа.

Власне українськими і власне російськими є ФО, у складі яких наявний компонент-географічна назва. Дуже високу на зріст людину в Україні називають **верстою келебердянською** (від назви містечка Келеберда на Полтавщині), **верстою чугуївською** (від назви міста Чугуїв на Харківщині), **верстою пирятинською** (від назви міста Пирятин на Полтавщині), в Росії - **верстою коломенською** (від назви міста Коломна в Московській області).

До власне українських і власне російських ФО належать і такі, що утворилися шляхом фразеологізації українських і російських крилатих висловів: *ларчик просто открывался* 'справа зрозуміла і не потребує довгих роздумувань'. Ця ФО походить від аналогічного виразу І.А.Крилова, вжитого в байці "Ларчик" (1808 р.). Цікаво, що деякі власне російські ФО, утворені шляхом фразеологізації крилатих висловів, запозичені українською мовою. Так, наприклад, через переклад роману О.С.Пушкіна "Євгеній Онегін" ввійшла в українську мову ФО *з корабля на бал* 'відразу, без затримки'. З творів О.С.Пушкіна, зокрема з трагедії "Борис Годунов", запозичений українською мовою і вислів *не мудруючи лукаво* 'без надмірних роздумувань' та ін.

Слід сказати, що цілий ряд ФО автори словника "Опыт этимологического словаря русской фразеологии" [Шанский, Зимин, Филиппов, 1987] вважають власне російськими (див., наприклад: *кров из носу* [с.70], *непочатый край* [с.91], *отводитъ душу* [с.101], *переливать из пустого в порожнее* [с.104], *дукой подать* [с.126] та ін.), хоч мовна практика засвідчує їх активне використання і в українській мові та які аж ніяк не можна вважати запозиченнями з мови російської.

Чимало проблем зустрічається при перекладі власне українських ФО російською мовою, і навпаки. ФО у "шкالی неперекладності" або "важкоперекладності", як справедливо з цього приводу зазначають С.Влахов і С.Флорін, займають чи не перше місце.

Суперечливі питання перекладу фразеологізмів тільки за останнє десятиріччя набули певної теоретичної завершеності передусім завдяки працям О.В.Куніна, Я.І.Рещкера, С.Флоріна і С.Влахова, Р.П.Зорівчак, Б.М.Ажнюка та ін. учених. Їх методична основа будується на принципі наявності чи відсутності в мові-рецепторі фразеологічних відповідників стійких словосполук мо-

ви-джерела. Одні українські ФО можна перекласти російською мовою за допомогою фразеологічних еквівалентів, другі - за допомогою фразеологічних аналогів, треті - нефразеологічними засобами. Щодо власне українських і власне російських ФО, то вони перекладаються частіше фразеологічними аналогами, рідше - нефразеологічними засобами.

Фразеологічними аналогами чи відносними еквівалентами вважаємо ФО з повною чи частковою заміною образу. Так, наприклад, у російській мові вживається ФО *о гультяи: ноо* 'дуже мало', відповідниками якої в українській мові можна вважати ФО *із заячий хвіст, із заячий смік, з горобину дупу*.

Нефразеологічний переклад, як свідчить сам термін, відтворює власне українську чи власне російську ФО за допомогою лексичних, а не фразеологічних засобів мови. До цього способу звертаються тоді, коли переконуються, що останні використати неможливо. Такий переклад, враховуючи навіть компенсаційні можливості контексту, стверджують С.Влахов і С.Флорін, рідко буває повноцінним: завжди є певні втрати (образність, відтінки значень, конотація, афористичність), що й змушує перекладача звертатися до нього лише в крайньому випадку.

Отже, склад української та російської фразеологічних мікросистем "Психічні процеси людини" має багато спільного як у кількісному, так і в якісному планах у зіставленні з аналогічними фразеологічними мікросистемами інших мов, що пояснюється тривалим періодом проживання українського і російського народів у спільній державі. Разом з тим в українській та російській мовах можна знайти чимало ФО, які безпосередньо чи опосередковано передають національні реалії, атрибути народного побуту, обрядів тощо.

Четвертий розділ дисертації "Проблеми фразеографії і створення фразеологічних ідеографічних словників" присвячується ко-

роткому оглядові стану і тенденції розвитку фразеографії на сучасному етапі, описові теоретичних і практичних засад укладання фразеологічних ідеографічних словників, у т.ч. перекладних.

У роботі зазначається, що теоретичні і практичні проблеми словникового опрацювання фразеологічного складу мови з початку 60-х років ХХ ст. постійно перебувають у центрі уваги науковців. Вагомий внесок у розв'язання проблем фразеографії внесли О.М.Бабкін, А.М.Бушуй, В.П.Жуков, М.П.Колонієць, О.І.Молотков, М.І.Сидоренко, Л.Г.Скрипник, Г.М.Удовиненко, О.І.Федоров, М.М.Шанський та ін. учені.

Досягнення в теорії і практиці фразеографії останніх років створили передумови для підготовки тематичних фразеологічних словників. На порядку денному поки що не стоїть питання про створення повного фразеологічного ідеографічного словника, оскільки це занадто складне завдання, яке в силу об'єктивних і суб'єктивних причин найближчими роками, очевидно, не вдасться розв'язати. Варто, на нашу думку, піти шляхом укладання ідеографічних словників окремих фразеологічних мікросистем.

Щодо фразеологічного словника, засади створення якого описуються в роботі, то при визначенні його реєстру вирішальна роль належить екстралінгвістичній природі ФО - всі вони мають позначати психічні процеси людини. Ця фразеологічна мікросистема обрана не випадково, оскільки є досить чисельною в українській, російській та інших мовах, на що не раз звертали увагу дослідники фразеології.

Будова словника в цілому і словникової статті зокрема, принципи розташування ФО у словнику, вироблення формул тлумачення значень ФО, які б давали якомога точнішу і повнішу семантичну, граматичну і стилістичну характеристики ФО - такий перелік основних проблем, що розглядаються в роботі.

"Фразеологічний ідеографічний словник: Психічні процеси

людини". на нашу думку, повинен складатися з п'яти розділів, що відповідають класифікації психічних процесів людини, опрацьованій психологічною наукою: 1). Увага; 2). Пізнавальні процеси; 3). Емоційні процеси; 4). Воля; 5). Мовлення.

Структура кожного розділу словника повинна визначатися схемою ідеографічної класифікації ФО. Наприклад, якщо розділ "Емоційні процеси" будуватиметься за схемою синонімічного ряд —> тематична група —> тематичне поле, то розділ "Пізнавальні процеси" — за схемою синонімічний ряд —> семантична група —> семантичне поле —> тематична група —> тематичне поле.

Після назви підрозділу, який утворюють ФО, що об'єднуються в тематичні групи, необхідно подавати розширене (ідеографічне) значення ФО всієї мікросистеми. Узагальнене значення повинне конкретизуватися безпосередньо в словниковій статті шляхом семантизації кожної ФО.

ФО у фразеологічній мікросистемі (семантичній групі, семантичному полі, тематичній групі, тематичному полі) розміщуються в алфавітному порядку, причому до уваги беруться факультативні і варіантні компоненти, компоненти, що співвідносяться не лише з повнозначними, але й з службовими частинами мови.

З метою полегшення пошуку ФО в словнику необхідно скористатися кодуванням. Належність ФО до тематичного поля можна було б позначити римською цифрою, тематичної групи — арабською, семантичного поля — великою літерою українського алфавіту, а семантичної групи — малою. Крім того, ФО у мікросистемі варто нумерувати.

Словникова стаття має включати: 1) реєстріву ФО з її варіантами (крім конструктивних); 2) граматичну характеристику реєстрової ФО (сполучуваність з ін. мовними одиницями, синтак-

сична роль): 3) стилістичний коментар до реєстрової ФФ; 4) тлумачення значення реєстрової ФФ; 5) ілюстрації, що підтверджують реальне функціонування реєстрової ФФ в мовленні; 6) конструктивні (структурні) варіанти реєстрової ФФ з ілюстраціями, що підтверджують реальне функціонування в мовленні (при наявності).

Ядром кожної словникової статті є реєстрова ФФ з її найрізноманітнішими варіантами (фонетичними, морфологічними, словотвірними, лексичними). Для визначення форми реєстрової ФФ необхідно, по-перше, окреслити її компонентний склад, по-друге, уточнити його структурну організацію (порядок розташування компонентів). У роботі зазначається, що правильно визначити компонентний склад ФФ можна тільки в контексті, враховуючи її фразеологічне значення і синтаксичну роль.

Важливим завданням, що доводиться вирішувати укладачеві будь-якого фразеологічного словника, побудованого за алфавітним чи тематико-алфавітним принципом, є проблема визначення порядку розташування компонентів реєстрової ФФ. Щодо структурної організації компонентного складу, то всі ФФ можна поділити на дві групи: 1) ФФ, в яких перестановка компонентів практично недопустима: *от тобі раз, з місця в кар'єр, не в дусі, реати і метати, великими очима, за мило душу, на всі лади і под.*; 2) ФФ, в яких перестановка компонентів допускається: *посипати голову попелом, битий горем, диву даватися, волосся стає дибки, дува перевертається і под.* Хоч компоненти ФФ є лише фіктивними частинами мови, зауважує Г.М.Удовиченко, все ж вони приховують у собі деякі форми вираження граматичних значень. Цей факт і допомагає уніфікувати оформлення статей за граматично панівними елементами – дієсловами, іменниками тощо: *посипати голову попелом, битий горем, волосся стає дибки, бере з-за плечей і т. д.*

Немає сумніву в тому, що точне тлумачення значення ФФ значною мірою визначає успіх побудови словникової статті, як і словника в цілому. Пошуки точних і тонких смислорозмежувальних дефініцій при тлумаченні ФФ, справедливо зауважує О.М.Бабкін, — одна з найскладніших та найвідповідальніших сторін у роботі над фразеологічним словником. Основні вимоги до тлумачення значення ФФ досить детально опрацьовані О.М.Бабкіним, В.М.Білоноженко, А.М.Бушуєм, О.І.Молотковим та ін. ученими. Науковці одно-стайно твердять про те, що тлумачення мають підлягати правилам визначення понять у формальній логіці, бути точними, чіткими та лаконічними: їх слід формулювати, уникаючи надміру важких конструкцій та канцелярських зворотів. Невиправдане звуження чи розширення змісту ФФ може стати причиною викривлення їх значення. Слід уникати при тлумаченні ФФ слів, які є компонентами ФФ, що тлумачаться: слів, що супроводжують ФФ; інтерпретації за допомогою ідіоматичних зворотів.

При описі значення ФФ у словнику необхідно враховувати і граматичний аспект. Досить часто словникові дефініції стають не лише переконливішими, але навіть єдино правильними, якщо за ними відчувається граматичний каркас. Характер тлумачення та його зовнішня форма, наголошують учені, зумовлюються синтаксичною функцією ФФ.

При виборі схеми тлумачення значення ФФ треба брати до уваги не лише її зміст, але й форму. Дослідники фразеології сходяться на думці, що ФФ більш-менш чітко вписуються в систему частин мови, хоч мають специфіку в порівнянні зі словом. При співвіднесеності ФФ з частинами мови, вважає В.П.Жуков, необхідно враховувати такі граматичні й семантичні властивості: 1) спосіб вираження граматично домінуючого компонента, завдяки якому визначається категоріальне значення ФФ; 2) синтаксичну функцію ФФ у реченні; 3) семантичні особливості ФФ: семний

склад звороту, що тлумачиться, здатність його передавати/не передавати оцінне значення; 4) сполучувальні можливості ФФ тощо.

Перелічені вище критерії дозволяють, незважаючи на всю різноманітність ФФ за змістом і формою, згрупувати більшу частину фразеологічного складу мови в такі семантико-граматичні типи або розряди: 1) іменникові, 2) прикметникові, 3) дієслівні, 4) прислівникові, 5) вигуківі.

З точки зору співвіднесеності з частинами мови всі ФФ умовно можна поділити на дві великі групи: 1) ФФ, категоріальні властивості яких визначаються порівняно легко за допомогою граматично опорного компонента. Сюди здебільшого належать ФФ, граматичним стрижнем яких є іменники та дієслова; 2) ФФ, що мають категоріальні ознаки двох і більше частин мови, внаслідок чого їм властива розпливчастість меж. Це, як правило, ФФ, в яких важко або зовсім неможливо виділити граматично домінуючий компонент. Співвіднесеність таких ФФ з частинами мови обов'язково визначається з урахуванням синтаксичної ролі.

У дисертації описуються також особливості тлумачення значення основних семантико-граматичних розрядів ФФ (іменникових, прикметникових, дієслівних, прислівникових, вигуківих). Особлива увага звертається на тлумачення значення ФФ, що за структурою відповідають простому реченню чи підрядній частині складно-підрядного речення. Висловлюються окремі зауваження щодо тлумачення значення ряду ФФ в українських і російських фразеологічних словниках. Подаються зразки словникових статей одномовного і перекладного тлумачних словників ідеографічного типу.

У висновках підсумовуються результати дослідження, які підтверджують положення, що виносяться на захист, у найзагальніших рисах окреслюється коло складних і різноманітних теоретичних і практичних проблем фразеологічної ідеографії, які необхідно вивчати на сучасному етапі розвитку фразеології як

лінгвістичної дисципліни.

Основні положення дисертаційного дослідження відбито в таких публікаціях:

1. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень). - К.: Сімферополь, 1997. - 252 с. (10,5 др.а.);
2. Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь; Эмоции человека. - Симферополь: Редотдел Крымского комитета по печати, 1994. - 242 с. (14,2 др.а.);
3. Структурно-граматичні групи фразеологізмів та їх функції у мові газети (фразеологічні одиниці, що являють собою поєднання повнозначного слова з службовим) // Дослідження з граматичної будови української мови: Зб. наук. праць. - Дніпропетровськ, 1988. С.79-84 (0,3 др.а.);
4. Структурно-семантичні видозміни загальнономовних фразеологізмів (на матеріалі публічних виступів Олеся Гончара) // Літературний процес і творча індивідуальність письменника (на матеріалі творчості Олеся Гончара): Тези доп. обл. конф. - Дніпропетровськ, 1988. С.175-177 (0,1 др.а.);
5. Структурно-граматичні типи фразеологізмів та їх різновиди // Укр. мовознавство: Респ. міжвідом. наук. зб. - К.: Вища школа, 1989. Вип. 16. С.28-35 (0,5 др.а.);
6. Стильова диференціація фразеологічних одиниць у мові газети // Журналістика: Преса, телебачення, радіо: Респ. міжвідом. наук. зб. - К.: Вища школа, 1989. Вип. 21. С.142-152 (0,75 др.а.);
7. Загальнономовні фразеологізми і газетний контекст // Укр. мовознавство: Респ. міжвідом. наук. зб. - К.: Либідь, 1991. Вип. 18. С.121-127 (0,5 др.а.);
8. Із спостережень над українською діалектною фразеологією (на матеріалі бойківських говірок) // Мовознавство. - 1992. - №5. - С.44-47 (0,4 др.а.);

9. Контаміновані фразеологізми на сторінках газет // Культура слова: Респ. міжвідом. зб. - К.: Наукова думка, 1992. Вип. 42. С.66-68 (0,1 др.а.):

10. Рецензія на "Словарь фразеологизмов в поэтической речи В.В.Маяковского (на материале поэм) / Сост. Н.Н.Ничик, В.М.Ронгинский. - Симферополь: Симфероп. гос. ун-т, 1991. - 151 с. // Мовознавство. - 1993. - №1. - С.74-75 (0,2 др.а.):

11. Методичні вказівки до написання курсових та дипломних робіт з фразеології (тематичний бібліографічний огляд): Для студентів філологічного факультету. - Симферополь: Симфероп. держ. ун-т, 1993. - 35с. (у співавторстві з В.В.Власенко) (2,0 др.а.):

12. Обозначение процессов ошущения фразеологическими средствами языка // Функциональная лингвистика: Материалы конференции в 2-х ч. - Симферополь: Сонат, 1994. Ч.2. С.95-96 (0,1 др.а.):

13. Морская тематика в русской и украинской фразеологии // Морской вектор в судьбах России: История, философия, культура: IV Крымские Пушкинские чтения: Материалы. - Симферополь, 1994. С.48-49 (0,1 др.а.):

14. Из наблюдений над использованием фразеологизмов с компонентами "душа", "сердце" в повести И.С.Шмелева "Человек из ресторана" // И.С.Шмелев и русская литература 20 века: III Крымские Шмелевские чтения: Тез. докл. науч. конф. - Алушта, 1994. С.55-57 (0,1 др.а.):

15. Вираження емоційного стану людини фразеологічними засобами мови // Филологический анализ: Теория, методика, практика: Межрегион. сб. науч. ст. - К.: Херсон, 1994. С.104-109 (0,3 др.а.):

16. Принципи укладання фразеологічного словника ідеографічного типу // Язык и культура: Третья Междунар. конф.: Тез.

докл. - К., 1994. С.58-59 (0,1 др. а.):

17. Эмоции человека и их выражение фразеологическими средствами языка // Прайд Ю. Ф. Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь: Эмоции человека. - Симферополь: Редотдел Крымского комитета по печати, 1994. С. 5-9 (0,4 др. а.):

18. Познавательные процессы и их фразеологическая зашифровка // Когнитивные процессы в языковом общении: Теории и приложения: Докл. Междунар. конф. - Симферополь, 1995. С.66-67 (0,1 др. а.):

19. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тематичний словник: Психічні процеси людини // Мови європейського культурного ареалу: Проблеми розвитку і взаємодії: Тези доп. 1-ої Міжнар. наук. конф. пам'яті проф. Ю. О. Жуктенка (1915-1990). - К., 1995. С.96 (0,1 др. а.):

20. Засади укладання фразеологічного словника ідеографічного типу // Мовознавство. - 1995. - NN 4-5. - С.35-38 (0,5 др. а.):

21. Категориальная полисемия фразеологизмов и ее отражение в словаре // Материалы Междунар. науч.-метод. конф. "Актуальные проблемы современной филологии" (к 100-летию со дня рождения проф. А. И. Германовича). - Симферополь, 1996. С.104-105 (0,1 др. а.) (у співавторстві з Л. Ф. Шербачук):

22. Фразеологічна мікросистема "сприйняття простору" в українській мові // Матеріали V Міжнар. наук. конф. "Семантика мови і тексту". - Івано-Франківськ, 1996. Ч.1. С.148-150 (0,2 др. а.) (у співавторстві з Л. В. Самойлович, Л. Ф. Шербачук).

23. Актуальні проблеми фразеологічної ідеографії // Мовознавство: Тези та повідом. III Міжнар. конгресу українців. - Харків: Око, 1996. С.212-218 (0,3 др. а.).

24. Фразеологічні засоби вираження емоційного стану стра-

ху // Культура слова. - К., 1996. Вип. 48-49. С.135-141 (0,3 др. а).

Прайд Ю. Ф. Проблемы фразеологической идеографии (на материале украинского и русского языков).

Диссертация на соискание учёной степени доктора филологических наук по специальностям 10.02.01 - украинский язык, 10.02.02 - русский язык. Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск, 1997.

В диссертации рассматриваются теоретические проблемы фразеологической идеографии, связанные с выделением, исследованием отдельных фразеологических микро- и макросистем. Тщательному лингвистическому анализу подлежит идеографическая группа фразеологизмов "Психические процессы человека", при этом широко используются достижения в этой области современной психологической науки. Особое внимание уделяется описанию национальных особенностей украинских и русских фразеологизмов этой микросистемы. Разрабатываются проблемы, связанные с теорией и практикой создания фразеологических идеографических словарей, в т. ч. переводных. Исследование проводится на большом фразеологическом материале украинского и русского языков.

Pradid Yu. F. The Problems of phraseological ideography (based on the materials of the Russian and Ukrainian languages).

A doctoral dissertation in speciality 10.02.01 - Ukrainian language, 10.02.02 - Russian language. Dnepropetrovsk State University, Dnepropetrovsk, 1997.

The Dissertation deals with theoretical problems of phraseological ideography, connected with picking out and researching the separate phraseological micro- and macrosystems. The phraseologisms of the ideographical group "The Human's Mental Activity" should be given a thorough consideration and achievements in this field of modern psychology are widely applied. The particular concern is given to the description of the national peculiarities of the Ukrainian and Russian phraseologisms of this microsystem. The problems of theory and practice of creating the phraseological ideographical bilingual dictionaries are being worked out in the given project. The research is carried out on the materials of the Ukrainian and Russian languages.

Ключові слова і вирази: фразеологія, семантика, система, структура, елемент, архіполе, фразеографія, фразеологічна одиниця, фразеологічна ідеографія, фразеологічна макросистема, фразеологічна мікросистема, синонімічний ряд, семантична група, семантичне поле, ідеографічна група, ідеографічне поле, ідеографічний словник, фразеологічне значення.

HR. 38132

432877

АВ 38.135

Тираж 100 экз. Заказ № 1519
Гортипография, 333000, г. Симферополь, ул. Горького, 8.